

BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYANIN NƏZƏRİYYƏLƏRİ VƏ ƏSAS SUBYEKTLƏRİ

ƏZİZƏ GÜLÜMCANLI
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, kiçik elmi işçi

E-mail: ezizeyaz@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9876-3756

Giriş

Beynəlxalq inteqrasiyanın tipoloji xüsusiyyətlərinin, eləcə də reallaşma səviyyələrinin və onu reallaşdıran beynəlxalq subyektlərin tədqiqi uzun müddət qloballaşmağa doğru gedən, hazırda isə qloballaşmadan uzaqlaşan dünyamızda beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinin proqnozlaşdırılması baxımından çox böyük aktualıq kəsb edir. Beynəlxalq inteqrasiyanın özünəməxsus tipoloji xüsusiyyətləri vardır. Beynəlxalq inteqrasiyanın xüsusiyyətlərinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar müxtəlif beynəlxalq inteqrasiya nəzəriyyələri üzərində qurulub.

Beynəlxalq inteqrasiya nəzəriyyələri

Bu nəzəriyyələr funksionalizm, struktur funksionalizm, neo-funksionalizm, qeyri-funksionalizm, realizm, neo-realizm, federalizm, konfederalizm və konsosionalizmdir. Bu nəzəriyyələrin hər birinin beynəlxalq inteqrasiyanın tipoloji xüsusiyyətlərinə öz yanaşmaları vardır.

Funksionalist yanaşma nəzərdə tutur ki, inteqrasiya dövlətlər, iqtisadi qurumlar və sosial qruplar arasında yüksək siyasətlə və fəvqə qə qə dövlət yaratmaq ambisiyaları ilə əlaqəli olmayan sahələr və sektorlar üzrə əməkdaşlıq maraqları ilə motivasiya edilir. Ehtimal olunur ki, sonuncular öz suverenliklərini qorumaqdan narahat olan dövlətlər üçün təşviqedicə amil ola bilər [6, s. 39].

Struktur funksionalizmin banisi T. Parsons “inteqrasiya” anlayışını sistemin tərkib hissələrinin uyğunluğu kimi xüsusiyyəti, həmçinin konkret şəraitin saxlanması və saxlanması yolu ilə hesab edir, bununla da bu sistemi xarici mühitdən ayırır [6, s. 39].

Neo-funksionalizm isə 1950-ci illərin sonu və 1960-cı illərdə Avropanın inteqrasiyasının mürəkkəb prosesinə nəzəri izah verməyə çalışan bir paradigma kimi meydana çıxmışdır. Amerika alimləri tərəfindən nəzərəçarpaq dərəcədə inkişaf etdirilən neo-funksionalizm milli dövlətlərin köhnəlməsi tendensiyası və beynəlxalq münasibətlərin realist mühakiməsinə xas olan sülh və tərəqqi üçün təhlükələr kimi bəzi qlobal əsaslara fokuslanırdı. Neo-funksionalizm dövlət sistemini müasir dövrdə əhəmiyyətsiz və köhnəlmiş bir

fayda kimi qiymətləndirir. Neofunksionalizm milli dövlətlə bağlı mühafizəkar yanaşmanın tədricən zəifləməsini izah edən bir nəzəriyyəyə çevrilmişdir. Bu, inteqrasiya prosesində tərkib hissələrinin son formasını təsvir edən model deyil. Devid Mitrani tərəfindən təmsil olunan neo-funksionalizm, sürətlə dəyişən cəmiyyətdə rifahın təmin edilməsində səmərəlilik üçün ümumi inzibati quruluş yaradıla biləcəyinə inanırdı. Dövlət idarəçiliyindəki texniki və ya iqtisadi sahələr, praktiki əməkdaşlıq dövlətlərarası münasibətlərin məcmusu ilə üst-üstə düşdüyündən və “dünya birliyi” yaranmağa başladığından, avtomatik olaraq “siyasi” sahələri də əhatə etməyə meyillidir [1, s. 50].

Müasir beynəlxalq münasibətlər elmində inteqrasiya problemlərindən bəhs edən görkəmli amerikalı alimlər C. Nay, E. Haas və K. Doyç tərəfindən təmsil olunan qeyri-funksional cərəyanın yanaşmasına görə, inteqrasiya tendensiyasının yaranması fəvqə qə milli xarakter daşıyan yeni siyasi institutların, ilk növbədə Avropa Parlamentinin fəaliyyətinin izah edilməsi zərurəti ilə bağlı idi. Bu məktəbin analitikləri iddia edirlər ki, iqtisadi inteqrasiya inteqrasiyanı irəli aparıcı siyasi dinamikalar yaradır. Daha sıx iqtisadi əməkdaşlıq bütün sahələrin əlaqələndirilməsini tələb edir ki, bu da öz növbəsində siyasi inteqrasiyaya gətirib çıxarır [3, s. 78].

Beynəlxalq inteqrasiya görkəmli alim Hans J. Morgentau və onun ardıcılları tərəfindən təmsil olunan realizm, ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlərin təbiətini izah edən dominant nəzəriyyə idi. Realizm belə bir mühitdə beynəlxalq nizam-intizamı və münasibətlərin qaçılmaz olmasını təmin etmək üçün beynəlxalq səviyyədə heç bir ümumi səlahiyyətin olmadığını düşünürdü. Bu nəzəriyyəyə görə, sözügedən dövrdə dövlət sistemini ləğv etmək üçün hər hansı bir plan mənasız olardı. Bununla belə, 1950-ci illərin sonundan etibarən realist prinsiplər elmi, qarşılıqlı asılılıq, marksistlər və sülh nəzəriyyəçiləri tərəfindən tənqidə, metodoloji və empirik çatışmazlıqlara, eləcə də aksioloji struktura görə xeyli müzakirələrə məruz qalmışdır.

Bütün bu tənqidlər nəticəsində beynəlxalq münasibətlər 1970-ci illərdən etibarən realist prinsiplərə

müəyyən dəyişikliklər edən neo-realistlərin canlanmasının şahidi oldu. Məsələn, ilkin neo-realist perspektivlərin ən geniş şəkildə ifadə olunduğu Kennet Valsın əsərlərində elmi nəzəriyyənin aksioloji neytrallığı və obyektivliyi, nəzəriyyənin struktur çərçivəsi klassik realizmin özəyinə əlavə edildi. Beləliklə, beynəlxalq inteqrasiya sahəsində neo-realist yanaşma meydana çıxdı.

Federalist yanaşma nəzərdə tutur ki, inteqrasiya kiçik dövlətlərin qarşılıqlı məqsədləri bu inteqrasiya nəticəsində öz təsirlərini artırmaq, federasiya, başqa sözlə, yeni böyük bir dövlət yaratmaqla yeni siyasi və iqtisadi imkanlar əldə etməkdir. Federalist istiqamətin nümayəndələri A. Şpinelli, C. Monet, V. Hallşteyn kimi alim və ictimai xadimlərdir [7, s. 67-68].

Konfederalizm hələ ki oturmuş bir nəzəriyyə deyil, hökumətlərarası inteqrasiya sisteminin bir variantını təmsil edən bir çərçivədir. O, cəmiyyət ilə dövlət arasındakı əlaqənin konsensual idarəetmə forması vasitəsilə milli muxtariyyəti qoruyan məhdud, lakin mənalı tərəfdaşlıq olduğunu iddia edir. O, “müxtəliflikdə birlik” prinsipinə üstünlük verir, lakin eyni zamanda, regional konstitusiyalaşdırma və konfederativ cəmiyyət quruculuğu prosesinin imkanlarından daha çox məhdudiyətlər nəzərdə tutur.

Dövlət mərkəzli modelin başqa bir variantı konsosionalizmdir. Arend Liphart tərəfindən yaradılan və nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etdirilən konsosionalizm seqmentlərə bölünmüş maraqları təmsil edən, lakin konsensual əsasda fəaliyyət göstərən idarəedici elitələrdən ibarət böyük koalisiya tərəfindən inteqrativ idarəçiliyi nəzərdə tutur. Bu model, mütləq coğrafi deyil, parçalanmış seqmentlərin qərar qəbul etmə prosesində mütənasib şəkildə siyasi elitələr tərəfindən təmsil olunduğu bir sistemi nəzərdə tutur. Qərarlar elitələr arasında davamlı qarşılıqlı əlaqə ilə asanlaşdırılan kompromis və konsensus əsasında qəbul edilir [1, s. 69].

Beynəlxalq inteqrasiyanın subyektləri

Beynəlxalq inteqrasiyanın subyektləri milli dövlətlər, böyük güclər (superdövlətlər), imperiyalar, knyazlıqlar, şəhər (cırt) dövlətlər, yerli qruplar, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, transmilli qeyri-hökumət təşkilatları, hətta müəyyən mənada fərdlərdir. Burada fərdlər dedikdə, daha çox transmilli aktivistlər nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq inteqrasiyanın subyektləri arasında dövlətlər daha çox önəmə sahibdir. Dövlətlər əhali,

iqtisadi sərvət, ərazi ölçüsü və hökumət növü daxil olmaqla, onları fərqləndirən bir çox atributlara malikdir. Biz beynəlxalq inteqrasiyanın bütün subyektlərini fərqləndirən iki xüsusiyyətə – maraqlara və bu maraqlardan doğan mənafeələrə diqqət yetiririk. Milli maraqlar dedikdə, hökumətlərin həyata keçirdiyi siyasətlərin arxasındakı motivasiya, geniş siyasi, iqtisadi və sosial məqsədlər nəzərdə tutulur. Beynəlxalq inteqrasiya zamanı dövlətin siyasi rəhbərliyi çox vaxt bu maraqları dövlət daxilindən və xaricdən gələn təzyiqlərə cavab olaraq müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq inteqrasiya müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Ən çox istifadə edilən təsnifat regional və qlobal olaraq iki inteqrasiya səviyyəsinə əsaslanır. Konkret olaraq, regional inteqrasiya dedikdə iki və ya daha çox dövlət arasında coğrafi cəhətdən məhdud miqyasda, qlobal inteqrasiya səviyyəsindən aşağı səviyyədə olan və beynəlxalq hüquq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və dünya ticarəti kimi dünya miqyasında hadisələri yekunlaşdıran proses başa düşülür. Beləliklə, regional inteqrasiya qədim Yunanıstanda, XVIII və XIX əsrlərdə Şimali Amerikada və bəzi açıq nümunələrə istinad etmək üçün XIX əsr Almaniyasında müəyyən edilə bilən bir prosesdir. 1945-ci ildən bəri regional inteqrasiya həm Şərqi, həm də Qərbi Avropada, Atlantik məkanda, Yaxın Şərqdə, Afrikada, Latin Amerikasında və bütövlükdə Qərb yarımkürəsində müşahidə edilə bilən bir hadisə olmuşdur. Eyni zamanda, onun əksi olan regional parçalanma keçmiş müstəmləkə imperiyalarının varisləri olan Britaniya Birliyinin və Fransız Birliyinin varisləri arasında əlaqələrin zəifləməsində özünü büruzə vermişdir.

Subyektlərin ümumi sistemə olan tələblərinin mümkün nəticələrini dərk etmə dərəcəsi anlayışın həlledici komponentidir. Özləri üçün vacib olan bəzi məqsədlərə daha yaxşı nail olmağa çalışan siyasi subyektlər müəyyən mərkəzi institutların gücləndirilməsi ilə nəticələnən və ya belə institutların yaradılması ilə nəticələnən davranış nümayiş etdirirlər.

İkinci Dünya müharibəsindən bəri hökumətlərin həyatın, demək olar ki, bütün sahələri ilə, xüsusən də iqtisadi rifahla məşğul olmaq üçün daim artan səlahiyyətlərinə diqqət çəkən tədqiqatçılar kommuniya, sosial və texniki əməliyyatların nümunələri ilə iqtisadi rifahın artması arasında əlaqəni araşdırmaqda maraqlı olmağa başladılar. Sosial quruluş, demokratiya, miqrasiya, iqtisadi inkişaf və psixoloji məsafə məsələləri regional inteqrasiya ilə bağlı hərbi və silahlanma ilə bağlı əvvəlki narahatlıqlara əlavə edildi.

Qərbi Avropada regional inteqrasiya üçün xüsusi təkliflər irəli sürüldü və milli iqtisadiyyatların müəyyən həyati sektorlarını birləşdirən institusional addımlar və ümumi praktiki narahatlıqlar alt strukturu əsasında siyasi federasiya qurmağa can atdı. Bundan əlavə, müdafiə və iqtisadi rifah sahələrində institusional və proqram modellərinin gözlənilməz nəticəsi kimi bir neçə ümumi və mərkəzləşdirilmiş planlar meydana çıxdı. Bir çox qurumların (məsələn, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı - ATƏT; Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı – NATO və s.) ilkin vəzifələri və səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, müvafiq dövlətlər üçün funksional əməliyyatların yeni növlərini tənzimləyən yeni hüquq orqanı hazırlanmışdır [5, s. 49].

Regional inteqrasiyadan danışarkən onun subyektlərindən də danışmaq lazımdır. Regional inteqrasiyanın ilkin addımları, öz növbəsində inteqrasiyanı gücləndirməyə meyilli tələblər irəli sürərək dəyişikliyə uyğunlaşmağa çalışan dörd fərqli subyektə təsir göstərir. Bunlar aşağıdakılardır [8]:

1. Əvvəlcə birləşdirilən iqtisadi sektorlarda sənayeçilər, dilerlər və həmkarlar ittifaqları arasında genişlənən qrup gözləntiləri ortaya çıxır. Hələ inteqrasiya olunmamış, lakin bir-biri ilə sıx əlaqəli olan iqtisadi sektorları mərkəzi qaydalara tabe etmək istəyi, eləcə də bu daha böyük məsələlər üzərində siyasi nəzarət vasitələrini inkişaf etdirmək istəyi özünü göstərir və gözləntilərin və tələblərin yenidən formalaşdırılması prosesində sözügedən maraq qrupları milli səviyyədə yaxşı əlaqədə olduqları ölkələr ilə köhnə əlaqələri pisləşərkən yeni birliklər yaratmaqla milli sərhədləri aşaraq bir-birinə yaxınlaşırlar.

2. Siyasi partiyalar arasında da oxşar hadisə baş verir. Burada yayılma özünü yeni mərkəzi inzibati orqanlara, açıq texnokratik xarakterli qurumlara - istər federal, istərsə də hüquqi səriştəlilik baxımından hökumətlərarası olsun, idarə etmək istəyi ilə hiss edir. Bununla yanaşı, qanunvericilik fəaliyyətinin daha geniş sahəsi indiyədək sıx şəkildə bölünmüş milli iqtisadiyyatların hərəkətsizliyində maneə törətmiş partiya proqramlarının həyata keçirilməsi üçün imkanlar açır. Bu, azad ticarət yönümlü liberallar üçün olduğu kimi, rifah dövləti düşüncəli sosialistlər üçün də keçərlidir.

3. Bundan əlavə, proses dövlət qulluqçuları, milli hökumət idarələri, mərkəzi banklar və texniki məsləhətçilər arasında münasibətlərdə özünü göstərir. Razılaşdırılmış iqtisadi məqsədlərin həyata keçiril-

məsinə dair öhdəlik kollektiv qərarlarda da özünü göstərir. Ani böhranlar və maneələr yalnız bürokratların yeni mərkəzi idarəetmə vasitələri ilə razılaşdıqları halda nəticə verir. Birgə tədbirlər toplusuna sadıqlıq birinci kompleksi həyata keçirmək üçün əlavə birgə tədbirlər üçün sonrakı öhdəliklərə gətirib çıxarır. Beləliklə, milli bürokratiyalar, başqa sözlə, milli hökumətlər inteqrasiyanın həyata keçirildiyi özünəməxsus Avropa institusional kontekstində bir-birinə nüfuz etməyə meyillidirlər.

4. Nəhayət, inteqrasiya, inteqrasiyaya məruz qalan dövlətlər sistemindən kənar hökumətlərin və özəl subyektlərin prosesdən kənar qala bilməməsi ilə irəliləyir. Birliyə qoşulmaq qərarı verərkən onlar maraq qrupları, siyasi partiyalar və dövlət qulluqçuları arasında münasibətlərdə gizli olan yayılma tendensiyalarına məruz qalırlar və bununla da ilkin hökumətin qoşulmaq qərarı ilə başlayan tendensiyanı təsdiqləyir və sürətləndirirlər.

Regional inteqrasiya nümunələrinə gəldikdə, söyləmək mümkündür ki, bu prosesin təkamülünün göstərdiyi kimi, regional inteqrasiyanın faktiki nümunəsini birgə fəaliyyət sahəsinə (1) iştirakçı dövlətlərin təbiətinə (2) və qurduqları mərkəzi qurumların növünə (3) görə üç yerə bölmək olar:

1. Fəaliyyət sahəsi ilə bağlı onu deyə bilərik ki, inteqrasiya üçün regional səylər birləşmək istəyən dövlətlər üçün birgə xarici siyasət işləyib hazırlamaqla birbaşa siyasi cəbhədə davam edə bilər. Alternativ olaraq, onlar bir və ya bir neçə funksional vəzifəni, daha çox gömrük ittifaqları, iqtisadi birliklər, iqtisadi inkişaf və maliyyə, birgə texnoloji və elmi tədqiqatlar, nəqliyyat və telekommunikasiya sahələrində vürğuləyə bilərlər. Birgə müdafiə, hərbi planlaşdırma və yenidən silahlanma siyasətinə daha az funksional diqqət verilir, bəzən vahid komandanlıqların və satınalma sistemlərinin yaradılması (NATO, Qərbi Avropa İttifaqı, Varşava Müqaviləsi) formasında həyata keçirilir. Daha nadir hallarda, ümumi vəzifə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə regional hüquq sistemlərini əhatə edir [2] (məsələn, Avropa Şurası).

2. İştirakçı dövlətlərin təbiəti ilə bağlı deyə bilərik ki, regional inteqrasiya iştirakçılarının bir-biri ilə homogen olub-olmamasından çox şey asılıdır. Kəskin şəkildə fərqli gücə malik dövlətləri, iqtisadi inkişaf və siyasi institutları qruplaşdıran təşkilatlar nadir hallarda ahəngdar fəaliyyət göstərirlər. Üzdən üzvə fərqlənən siyasi sistemləri, siyasi partiyaları, maraq qrupları və sosial institutları olan dövlətləri

qruplaşdırən təşkilatlar ən əhəmiyyətsiz funksional məsələlərdən başqa (məsələn, Ərəb Liqası, OAS, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası və s.) ümumi siyasət yürütməkdə çətinlik çəkirlər [4].

3. Mərkəzi qurumların növünə əsasən demək mümkündür ki, regional təşkilatlar minimal ənənəvi hökumətlərarası konfranslardan tutmuş məhdud məqsədləri olan federasiyanın ifrat səviyyəsinə qədər dəyişir. Burada daha çox hökumətlərarası razılaşma üstünlük təşkil edir (misal üçün, NATO; İƏT; OAS; Ərəb Liqası; CEMA; BMT-nin regional iqtisadi komissiyaları və s.). Qərarlar təlimatlandırılmış milli nümayəndələr tərəfindən, adətən, yekdillik əsasında, minimum səlahiyyətlərə malik mərkəzi katibliyin və milli və regional səviyyədə cəlb edilmiş texniki ekspertlərdən ibarət çoxsaylı komissiyaların köməyi ilə qəbul edilir [7].

Nəticə

Sırf siyasi və geosiyasi kontekstdə isə beynəlxalq inteqrasiyanın əsas xüsusiyyəti kimi ideoloji, aksioloji və struktural homogenlik götürülür. Misal üçün, beynəlxalq inteqrasiya zamanı iştirakçıların bir-biri ilə homogen olub-olmamasından çox şey asılıdır. Bu, bütün inteqrasiya prosesinə təsir göstərir.

Beynəlxalq inteqrasiyanın tipoloji xüsusiyyətləri müxtəlif nəzəriyyələrdə işlənilib hazırlanmış və tədqiq edilmişdir. Bu nəzəriyyələr funksionalizm, struktur funksionalizm, neo-funksionalizm, qeyri-funksionalizm, realizm, neo-realizm, federalizm, konfederalizm və konsosionalizmdir.

Ümumiləşdirdikdə deyə bilərik ki, beynəlxalq inteqrasiyanın milli dövlətlər, böyük güclər (superdövlətlər), imperiyalar, şəhər (cırtan) dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, transmilli qeyri-hökumət təşkilatları və s. kimi subyektləri vardır.

Beynəlxalq inteqrasiya iki səviyyədə – regional və qlobal səviyyələrdə həyata keçirilir. Regional inteqrasiya nümunələrinə, ATƏT, Aİ, AŞ, MDB və s. kimi təşkilatları, qlobal inteqrasiyaya isə BMT, BƏT və s. kimi təşkilatları misal göstərmək mümkündür.

Açar sözlər: *İnteqrasiya, nəzəriyyə, beynəlxalq, tipologiya, subyekt.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Chrysochoou, D.N. Theoristng European Integration, London: Sage, 2001, p. 69.*

2. *Deardorff, A.V. The Past, Present and Future of the European Union, London: Palgrave Macmillan UK, 2004. 225 pages.*

3. *Karl W.D. National Integration / Karl Wolfgang Deutsch. – Berlin: IIVG, 1977. 410 pages.*

4. *Lombaerde, P. Governing Regional Integration for Development (The International Political Economy of New Regionalisms Series), Farnham: Ashgate, 2008. 313 pages.*

5. *Smith, T.W. History and international relations, London: Routledge, 1999. 231 pages.*

6. *Stiglitz, J.E. The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe, Manchester: Norton, W. W. & Company, Inc., 2017. 512 pages.*

7. *Stroh, L.K., J. Stewart Black, Mark E. Mendenhall, Hal B. Gregersen, International Assignments: An Integration of Strategy, Research, and Practice, Strasbourg: CRC Press, 2004. 303 pages.*

8. *Шуф, М., Уинтерс, Л.А. Региональная интеграция и развитие. М.: «Весь мир», 2005. 378 с.*

THEORIES AND BASIC SUBJECTS OF INTERNATIONAL INTEGRATION

Gulumjanli Aziza
SUMMARY

In the article prepared in connection with the theories and subjects of international integration, the theory of international integration is discussed first, and then the subjects of international integration are analyzed. The article states that international integration has its own typological characteristics and there are different approaches to the characteristics of international integration. These theories are functionalism, structural functionalism, neo-functionalism, non-functionalism, realism, neo-realism, federalism, confederalism and consociationalism. The subjects of international integration are national states, great powers (superpowers), empires, principalities, city (dwarf) states, local groups, international organizations, transnational corporations, transnational non-governmental organizations, and even individuals in a certain sense. When we say individuals, we mostly mean transnational activists.

Keywords: *Integration, theory, international, typology, subject.*

ТЕОРИИ И ОСНОВНЫЕ ПРЕДМЕТЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Гюлумджанлы Азиза

РЕЗЮМЕ

В статье, подготовленной в связи с теориями и предметами международной интеграции, сначала обсуждается теория международной интеграции, а затем анализируются предметы международной интеграции. В статье указывается, что международная интеграция имеет свои типологические характеристики и существуют разные подходы к характеристике международной интеграции. Эти теории - функционализм, структурный функционализм, нефункционализм, нефункционализм, реализм, неореализм, федерализм, конфедерализм и консоциационализм. Субъектами международной интеграции являются национальные государства, великие державы (сверхдержавы), империи, княжества, города (карликовые) государства, локальные группы, международные организации, транснациональные корпорации, транснациональные неправительственные организации и даже в определенном смысле отдельные лица. Когда мы говорим об отдельных лицах, мы в основном имеем в виду транснациональных активистов.

Ключевые слова: *интеграция, теория, интернациональность, типология, субъект.*